

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ

В статті висвітлюються проблеми правосвідомості молоді та особливості прояву правосвідомості у різних вікових групах молоді (старшокласники, студенти та молоді спеціалісти). Надається поняття та розкриваються характеристики різних типів правосвідомості. Проаналізована структура правосвідомості з позицій різних теоретичних підходів. Подано результати емпіричного дослідження правосвідомості молоді.

Ключові слова: правосвідомість, типи правосвідомості, ставлення до права, уявлення про правову сферу, ціннісні орієнтації, молодь.

Постановка проблеми. Україна як незалежна держава, що прагне інтегруватися в загальноєвропейський простір, повинна мати високий рівень єдиної системи моральних та правових норм. У зв'язку з трансформацією політичної, економічної та соціокультурної сфер відбулися зміни в розумінні норм законодавства, прав і свобод людини та громадянина, що спричинило трансформацію розуміння молоддю цінності права. Формування у молоді громадських цінностей – одна з найактуальніших проблем сьогодення, що зумовлена об'єктивними потребами і закономірностями суспільного та економічного розвитку нашої держави. Ефективність існування системи норм у цілому залежить від внутрішнього визнання людиною правового порядку. Запорукою цього є правосвідомість з чітким уявленням про права та обов'язки свої та інших.

Існує багато досліджень, присвячених аналізу проблеми правосвідомості в цілому та правосвідомості молоді, зокрема. Але, не зважаючи на цей факт, залишається малодослідженим коло питань відносно характеристики показників правосвідомості, чинників, що впливають на формування правосвідомості та особливості деформації правосвідомості молоді.

Виходячи з окреслених проблем були визначені мета статті, об'єкт та предмет дослідження.

Мета – вивчення проблеми правосвідомості та виявлення особливостей правосвідомості старшокласників, студентів, що отримують юридичну освіту та працюючих молодих спеціалістів-юристів.

Об'єктом дослідження є правосвідомість особистості.

Предмет дослідження – особливості правосвідомості молоді.

Результати теоретичного дослідження. Розвиток суспільства відображується свідомістю молодих людей взагалі та в їх правосвідомості, зокрема.

Свідомість виступає як сукупність почуттєвих і розумових образів, які безпосередньо з'являються перед суб'єктом у його внутрішньому досвіді і зумовлюють його поведінку та практичну діяльність. Правосвідомість є одним з різновидів свідомості, а також об'єктом дослідження кола правових наук та психології. Правосвідомість розглядають у цивілізаційному вимірі та в контексті аксіології загальнолюдських цінностей. Сутність правосвідомості визначається як об'єктивна реальність, що виникає за наявності суб'єктивної оцінки людиною правових норм. Тому правосвідомість є і супутником права і ефективним регулятором відносин людей, наділених свідомістю. Саме в сфері психологічних реакцій право реалізує такі принципи як гуманізм, справедливість, формальна рівність усіх суб'єктів правовідносин.

Значний внесок у розвиток теорії правосвідомості зробив І. О. Ільїн, у розумінні якого передумова нормального, здорового права закладена в самій людині, її правосвідомості. За І. О. Ільїним, існує три правила правосвідомості, які передбачають: 1) дотримуватися добровільно чинних законів і боротися за нові, кращі; 2) усвідомлено підпорядкуватися закону; 3) навчитися мистецтву бачити в законі його правильну і справедливу сутність за допомогою правової совісті, творчого прочитання закону. Цілісного визначення правосвідомості вчений не дав. Правосвідомість Ільїн розглядає, зокрема, як волю до права, волю до мети права і здатність мотивувати свої вчинки усвідомленням цієї мети; це сукупність переконань щодо права, держави, всієї організації суспільного життя, це головне джерело природного права, а також універсальний зв'язок між правом і мораллю. Він вважав, що корінням правосвідомості є самоповага людини, відчуття власної духовної гідності, здатність до самоконтролю і самоуправління, взаємна повага і довіра сторін [5; 7, с. 22-26].

Проблема правосвідомості на початку ХХ ст. широко висвітлювалася в працях правників та філософів, зокрема М. В. Криленко, Д. І. Курського, Б. Б. Пашуканіса, Г. М. Португалова, М. Є. Рейснера, П. І. Стучки та ін. [9, с. 445].

З середини 50-х років ХХ ст. у поглядах Г. А. Злобіна, В. О. Чефранова, Є. В. Шейндліна та інших у поняття правосвідомість почали вводити новий елемент – правову психологію (відчуття, емоції, настрої тощо). На думку Г.А. Злобіна, правосвідомість "являє собою сукупність ідей, понять і уявлень про право і законність, а також емоцій і уподобань людей, пов'язаних із правовими явищами" [3, с. 4].

У 60-80-ті роки ХХ ст. дослідженням правосвідомості займалися багато фахівців таких як І. Є. Фарбер, О. А. Лукашева, О. М. Купріянов, В. А. Суслов та ін. В основному правосвідомість розглядалася з точки зору її структури як форми суспільної свідомості.

Аналізуючи погляди вчених, які досліджували правосвідомість, ми дійшли висновку, що під правосвідомістю розуміється сукупність уявлень, поглядів, ідей, теорій, почуттів, емоцій тощо щодо чинного або бажаного права, яка наповнює свідомість індивіда і відображає його ставлення до права.

Залежно від спрямованості правових знань розрізняються такі види правосвідомості: 1) індивідуальна правосвідомість – це правосвідомість окремої людини, яка формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня її правової освіти; 2) групова правосвідомість – це правосвідомість певних соціальних груп, яка формується навколо певної ідеї, окремого нормативно-правового акту тощо; 3) суспільна правосвідомість – правосвідомість, яка притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, регіону тощо), що є носіями окремої правової культури [4, с. 119].

За характером відображення правової дійсності виділяють буденну правосвідомість – сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду і отриманої освіти, що характеризує ставлення людини до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні; професійну правосвідомість – сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, настанов, мотивів людей, які мають спеціальну юридичну освіту, що формується в результаті професійної діяльності і навчання; наукову (теоретичну) правосвідомість – сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів науковців-юристів відносно чинної чи бажаної правової системи громадянського суспільства [6].

Правова свідомість являє собою складне системне утворення, що містить у собі певні елементи, якість і кількість яких трактується різними авторами неоднозначно. Деякі автори елементами правової свідомості вважають правову ідеологію (наукове вираження правових поглядів, принципів, вимог суспільства, різних соціальних груп і прошарків населення) та правову психологію (сукупність правових почуттів, ціннісних ставлень, настроїв, побажань і переживань, характерних для всього суспільства в цілому або конкретної соціальної групи) [2, с. 56].

Інші дослідники уявляють правову свідомість у вигляді системи, яка містить у собі раціональний, емоційний, інформаційний, оцінний та вольовий елементи [6, с. 326].

Н. Волковицька вказує на такі елементи правової свідомості, як правова онтологія, правова аксіологія та правова праксеологія [1, с. 34].

Більшість авторів у структурі правосвідомості виділяють такі елементи: 1) раціонально-ідеологічний; 2) емоційно-психологічний та 3) настановно-поведінковий [10, с. 88].

Усі розглянуті елементи правосвідомості відносно самостійні й, разом з тим взаємопов'язані, утворюючи специфічну цілісність – правову свідомість. Таким чином, правосвідомість є сукупністю правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають ставлення людини або соціальної групи та суспільства до права, до поведінки людей у галузі правового регулювання.

У сучасних дослідженнях правосвідомості молоді виділяються такі напрямки: правосвідомість молоді як складова частина свідомості (О. П. Ільїних; А. Г. Кузнєцов); рівень правосвідомості молоді (В. В. Головаченко; Н. Ю. Євпалова; С. А. Тугутова та ін.); становлення та еволюція правосвідомості молоді в сучасних умовах (Г. Р. Ішкільдіна); проблема формування правосвідомості молоді (Т. Б. Соломатіна); зв'язок правосвідомості молоді і правового виховання (Н. І. Еліасберг, С. В. Широ); правосвідомість молоді і девіантна поведінка (А. Г. Супрунов, О. М. Чикішев) тощо [8, с. 41].

Правосвідомість молоді – це складне духовне утворення, яке містить сукупність правових поглядів, уявлень, переконань, почуттів, емоцій, у відповідності з якими молоді люди оцінюють вимоги права, правові явища, визначають своє ставлення до них і готовність здійснити певні правові дії в суспільних чи особистих інтересах.

На формування правосвідомості молоді впливають зовнішні та внутрішні фактори. Зовнішні фактори включають в себе макро- та мікрорівні, які формують макросередовище та мікросередовище (макросередовище – соціально-економічні та культурні умови життя суспільства; мікросередовище – сукупність матеріальних, духовних і соціально-психологічних факторів, з якими безпосередньо пов'язане життя молодої людини та її близьке оточення). Під внутрішніми факторами розуміють психологічні особливості молодої людини, які і формують її правосвідомість [8, с. 42].

Правосвідомість молоді має подвійну природу: з одного боку, їй притаманні всі загальні ознаки правової свідомості, а з іншої – має низку особливостей, обумовлених віком її носіїв. Такими особливостями є притаманне молоді прагнення ставати в опозицію до старшого покоління,

нонконформізм, участь у субкультурних утвореннях, революційних рухах, актах протесту, бурхливі реакції на соціальні зміни та трансформації та й достатньо високий рівень злочинності серед молоді.

Попередні дослідження показують, що молоді люди невисоко оцінюють значення права, вони погоджуються з тим, що правові знання потрібні, але практичний інтерес демонструє тільки незначна частина молоді. Виявлено, що лише незначна частина молодих людей, як правило, студенти юридичних закладів, показують високий рівень правової поінформованості, а більшість опитаних молодих людей мають низький рівень. На ставлення молодих людей до права і правових явищ впливають поширені в молодіжному середовищі уявлення лише про каральну сторону права і закону, і як наслідок, більшість молодих людей пов'язують право тільки з системою заборон. Однією з форм прояву ставлення молоді до правових явищ є ставлення до девіантної поведінки. Молоді люди виявляють толерантність до таких форм девіантної поведінки, як пияцтво, азартні ігри, проституція тощо. Проведені дослідження показали, що серед молоді спостерігається висока потенційна готовність до вчинення правопорушень, причому в майбутньому всі вони бачать себе правослухняними громадянами.

Отже, дослідження правосвідомості молоді свідчать про недостатній рівень її розвитку, на що впливають зовнішні, внутрішні фактори. Це потребує спеціального аналізу.

Деформація правосвідомості – це викривлення основних компонентів правосвідомості, які ускладнюють розуміння і здійснення юридичної діяльності у спеціалістів або утруднюють формування достатнього рівня правосвідомості. Проявами деформації правосвідомості є правовий скептицизм, правовий конформізм, правовий цинізм, правовий фетишизм, правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, паравовий нігілізм, правовий ригоризм та правова демагогія.

Все вищесказане зумовило проведення нами емпіричного дослідження вияву особливостей правосвідомості у молоді різного віку та взаємозв'язку ставлення до права з ціннісними орієнтаціями.

Методика та організація дослідження. В дослідженні брали участь 95 осіб. Серед них 33 чоловіки, 62 жінки віком від 16 до 25 років. Вибірку склали три групи досліджуваних: старшокласники – 37 осіб, студенти юридичного факультету ЧНТУ – 28 осіб, група випускників юридичних факультетів – 30 осіб.

У дослідженні були використані методика С. Д. Безносова "Ставлення до права" та асоціативний метод, що виявляє особливості уявлень про правову сферу. Молоді була задана тема "Право" і запропоновано написати поняття, що асоціюються з даною сферою. Найчастіше вживаними поняттями були "закон", "суд", "конституція", "правоохоронні органи". Саме ці асоціативні поняття, характеристики склали основу модифікованого семантичного диференціалу. Учасникам дослідження було запропоновано визначити своє ставлення до закону, суду, конституції та правоохоронних органів за наступними характеристиками: "справедливий-несправедливий", "досконалий-недосконалий" та ін.

Для дослідження ціннісних орієнтацій особистості були використані методика "Соціальні еталонні змінні" та методика "Ранжування системи цінностей".

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Аналіз результатів за методикою "Ставлення до права" дає змогу говорити про те, що у всіх учасників дослідження найвищими є показники правового реалізму, що свідчить про позитивне ставлення до права, адекватну правосвідомість та визнання права в якості основного регулятора поведінки в суспільстві. Самий високий показник спостерігаємо у студентів-юристів, а дещо нижчий у працюючих юристів. Разом з високими показниками правового реалізму спостерігаємо й достатньо високий рівень правового нігілізму в усіх групах досліджуваних. Статистично значущих відмінностей у показниках ставлення до права у досліджуваних групах виявлено не було.

В уявленнях про право та правові явища було виявлено статистично значущі відмінності в сприйнятті суду ($p \leq 0,05$) в різних групах досліджуваних. Працюючі юристи схильні розглядати суд більш справедливим, м'яким, досконалим, потрібним, правдивим, чистим органом держави, ніж дві інші групи. Це можна пояснити, з одного боку, практичною діяльністю, а з іншого – намаганням захистити "честь мундиру", на що вказує достатньо високий рівень правового нігілізму в цій групі досліджуваних.

Щодо студентів-юристів, то варто зазначити, що їх оцінки суду є найнижчими. Це може пояснюватися тим, що студенти мають вже досвід практичної роботи, який набули в період практики в суді, що й сформувало таке ставлення.

Однак, в усіх трьох групах досліджуваних спостерігається перевага однієї найважливішої характеристики порівняно з іншими – потрібність суду. Тобто, не зважаючи на певні негативні ставлення до даної структури молоді чітко усвідомлює необхідність даного органу правопорядку.

Уявлення про Конституцію як основний закон держави відрізняються у двох групах досліджуваних – працюючих юристів (найбільше значення отримали такі характеристики: "справедлива", "захищаюча", "об'єктивна", "корисна", "обов'язкова") та школярів, які демонструють найнижчі показники майже по всім характеристикам, що свідчить, на наш погляд, про існуючу плутанину в свідомості школярів, які сприймають Конституцію як основний закон, але такий, що не виконується, тому й сприйняття його негативне.

Оцінки правоохоронних органів різняться на статистично значущому рівні ($p \leq 0,05$) у різних групах. Школярі показали найвищі оцінки з усіх характеристик: "демократичність", "самостійність", "відвертість", "безпечність", "чистота", тобто виявили лояльне ставлення до органів правопорядку. Працюючі юристи, навпаки, дали більш негативні оцінки, що можна пояснити, виходячи з останніх подій у країні, які значно змінили уявлення молоді відносно правоохоронних органів.

За допомогою застосування коефіцієнту кореляції Пірсона були виявлені статистично значущі взаємозв'язки між типом ставлення до права та типом спрямованості особистості.

Правовий реалізм має прямий зв'язок з орієнтацією на себе ($r = 0,457$ при $p \leq 0,01$), специфічністю ($r = 0,388$ при $p \leq 0,01$), результатом діяльності ($r = 0,312$ при $p \leq 0,01$), радикалізмом ($r = 0,244$ при $p \leq 0,05$). Особистість, якій притаманний індивідуалізм, прагнення до задоволення соціальних вимог, спрямованість на ділові стосунки, а також яка здатна до прийняття радикальних рішень демонструє високий рівень правового реалізму, який є адекватним ставлення до права. Тобто, така особистість прагне як до критичного сприйняття права, закону, так і свідомо дотримуватися правових норм, виробляти адекватне ставлення до них.

Негативний взаємозв'язок спостерігаємо між правовим скептицизмом та такими цінностями, як традиціоналізм ($r = -0,308$ при $p \leq 0,01$), конформізм ($r = -0,300$ при $p \leq 0,01$), досягнення ($r = -0,291$ при $p \leq 0,05$), домінування ($r = -0,261$ при $p \leq 0,05$). Особи, які характеризуються пасивним ставленням до соціального життя, виявляють конформістську поведінку не здатні до критичного ставлення до права, а сприймають правову систему суспільства як наперед задану і як таку, яку вже не можна докорінно змінити.

Правовий конформізм прямо взаємопов'язаний з орієнтацією на себе ($r = 0,375$ при $p \leq 0,01$), специфічністю ($r = 0,323$ при $p \leq 0,01$), афективною нейтральністю ($r = 0,270$ при $p \leq 0,01$), результатом діяльності ($r = 0,263$ при $p \leq 0,05$). Знову ж таки вимальовується тип особистості з яскраво вираженою індивідуалістською спрямованістю, яка заради власних інтересів готова визнати владу правової системи в суспільстві, а відповідно, продемонструвати конформну поведінку по відношенню до неї.

Правовий цинізм позитивно пов'язаний з орієнтацією особистості на колектив ($r = 0,325$ при $p \leq 0,01$), негативно з орієнтацією на себе ($r = -0,354$ при $p \leq 0,01$), гедонізмом ($r = -0,325$ при $p \leq 0,01$), традиціоналізмом ($r = -0,304$ при $p \leq 0,01$), альтруїзмом ($r = -0,271$ при $p \leq 0,05$). Такий зв'язок можна пояснити проявами конформної поведінки особистості в колективі з негативним ставленням до правової системи. В суспільній побутовій свідомості поширена думка про недосконалість правової системи, законів. Отже, можна припустити, що людина, яка спрямована на колектив, демонструє стереотипне мислення щодо правової системи держави. Крім того, такі люди не здатні до вияву альтруїзму, для не являються цінністю традиційні норми, вироблені суспільством загалом.

Статистично значущий негативний зв'язок правового інфантілізму був виявлений з аскетизмом ($r = -0,330$ при $p \leq 0,01$), самодостатністю ($r = -0,248$ при $p \leq 0,05$), майстерністю ($r = -0,244$ при $p \leq 0,05$). Тобто особи, для яких важлива самореалізація не схильні до виявлення правового інфантілізму, для них важливим є володіння правовою ситуацією, знання правових норм, здатність користуватися своїми правами.

Правовий ідеалізм має позитивний взаємозв'язок з орієнтацією на себе ($r = 0,380$ при $p \leq 0,01$), афективною нейтральністю ($r = 0,324$ при $p \leq 0,01$), досягненням ($r = 0,309$ при $p \leq 0,01$), конформізмом ($r = 0,299$ при $p \leq 0,01$), домінуванням ($r = 0,286$ при $p \leq 0,01$), природною гармонією ($r = 0,274$ при $p \leq 0,01$). Правовий ідеалізм пов'язаний з високою довірою до правової системи, її можливостей вирішувати соціальні питання. Особистість, яка демонструє таке ставлення до права, характеризується з одного боку, спрямованістю на себе, а з іншого – їй важливо як її оцінюють інші, заради позитивного сприйняття з боку інших вона здатна виявляти конформізм, але в той же час прагне й домінування над іншими. На наш погляд, така особистість (умовно назвемо її "соціально адаптованою") демонструє правовий ідеалізм, як "правильну" позицію в суспільстві.

Правовий нігілізм має позитивний взаємозв'язок з дифузністю ($r = 0,300$ при $p \leq 0,01$), афективністю ($r = 0,290$ при $p \leq 0,01$); негативний зв'язок з природною гармонією ($r = -0,273$ при $p \leq 0,01$), духовною гармонією ($r = -0,265$ при $p \leq 0,01$). Знову ж спостерігаємо, що вкрай негативне ставлення до права демонструє емоційно залежний від колективу тип особистості.

Висновки. Сутність правосвідомості визначається як об'єктивна реальність, що виникає за наявності суб'єктивної оцінки людиною правових норм. Правосвідомість молоді – це складне духовне утворення, яке містить сукупність правових поглядів, уявлень, переконань, почуттів, емоцій, у відповідності з якими молоді люди оцінюють вимоги права, правові явища, визначають своє ставлення до них і готовність здійснити певні правові дії в суспільних чи особистих інтересах.

На формування правосвідомості молоді впливають зовнішні та внутрішні фактори. Соціальний, професійний досвід обумовлює особливості сприйняття права та правових явищ.

Наявність тієї чи іншої правової деформації у свідомості особистості обумовлена типом її спрямованості: особистості з індивідуалістською спрямованістю та спрямованістю на ділові стосунки більшою мірою схильні виявляти правовий реалізм; люди, спрямовані на колективні цінності, схильні до

прояву правового цинізму та нігілізму; молодь з пасивним ставленням до життя схильна до виявлення конформістського ставлення до законів та правових явищ; молодь, для якої важлива самореалізація, прагне до оволодіння правовою ситуацією, правовими знаннями; правовий ідеалізм демонструють молоді люди, залежні від соціуму, але з егоцентричною спрямованістю.

Використані джерела

1. Волковицька Н. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості / Н. Волковицька // Юридична Україна. – 2010. – №3. – С. 33-38.
2. Гречин А. С. Социология правового сознания / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 256 с.
3. Злобин Г. А. Правосознание в советском общенародном государстве / Г. А. Злобин. – М. : Наука, 1975. – 186 с.
4. Зырянов М. Ю. К вопросу о месте правосознания среди других форм общественного сознания / М. Ю. Зырянов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2009. – №32. – С. 116-120.
5. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М. : Рагорть, 1993. – 225 с.
6. Корельский В. И. Теория государства и права / В. И. Корельский, В. Д. Перевиллов. – М. : МГУ, 1997. – 391 с.
7. Окара А. Н. Правосознание – центральная категория философии права И. А. Ильина / А. Н. Окара // Государство и право. – 1999. – №6. – С. 26-35.
8. Омельчук І. А. Правосвідомість молоді в сучасних умовах: порівняльний аспект / І. А. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – №3-4. – С. 41-46.
9. Стучка П. И. Правоотношение / П. И. Стучка. – М. : Наука, 1926. – С. 445-446.
10. Шаповалов И. А. Некоторые теоретические аспекты формирования российского правосознания / И. А. Шаповалов // Государство и право. – 2005. – №4. – С. 84-105.

Skok A.

SPECIFIC FEATURES OF YOUTH'S LEGAL AWARENESS

In the article the problem of youth's legal awareness and peculiarities of legal awareness manifestations among young people of different age groups (high school students, university students and young specialists) is highlighted. The concepts are presented and the characteristics of different types of legal awareness are revealed. The structure of legal awareness through different theoretical approaches is analyzed. The results of the empirical study of youth's legal awareness are presented.

The essence of the legal awareness is defined as an objective reality that occurs when there is a person's subjective evaluation of legal norms. Youth's legal awareness is a complex spiritual formation that contains a set of legal opinions, ideas, beliefs, feelings, emotions, whereby young people assess the requirements of law, legal phenomena, determine their attitudes to them and willingness to make certain legal actions in the public or private interests.

The formation of young people's legal awareness is affected by external and internal factors. Social and professional experience makes difference in the perceiving law and legal phenomena.

The presence of any legal deformation in the personality's consciousness is caused by the type of its orientation: the personality with an individualistic orientation and focus on business relationships are more likely to show legal realism; people focused on collective values tend to manifest legal cynicism and nihilism; youth with a passive attitude to life tends to identify conformist attitude to laws and legal phenomena; young people, who believe in importance of self-realization, seek to master the legal situation, legal knowledge; young people that depend on society, but are self-centered show legal idealism.

Key words: legal awareness, types of legal awareness, the attitude towards law, understanding of the legal sphere, values orientations, youth.

Стаття надійшла до редакції 27.10.2014